

Реферат на тему: "З історії підручників словесності XI-XVIII ст. — предтеч навчальних книжок з літератури"

Тематично-літературні реферати

Реферат на тему:

З історії підручників словесності XI-XVIII ст. — предтеч навчальних книжок з літератури

Розвиток методики української літератури тісно пов'язаний з історією народу, його боротьбою за незалежність і державність, з поглядами суспільства на навчання і виховання підростаючого покоління засобами художнього слова.

У самостійну науку методика української літератури починає виокремлюватися з середини XIX ст., коли в школах України з'являється українська література як навчальний предмет і складаються відповідні підручники.

Щодо предтеч, початків методики української літератури, ми притримуємося погляду академіка О.Р.Мазуркевича, який справедливо відносить зародження методики у часи Київської Русі [1], коли у перших школах починає вивчатись інтегрована філологічна дисципліна — словесність. Вона поєднувала в собі кілька суміжних за змістом і методикою викладання наук — діалектику, поетику і риторику (XI-XVIII ст.).

Саме ці науки були покладені українцями в основу всієї освіти протягом віків, аж до кінця XVIII ст., стверджуючи тим самим гуманістичний характер навчання і виховання.

Історичну тяглість методики української літератури від Давньої Русі ведуть і автори "Наукових основ методики літератури" за редакцією Н.Й.Волошиної (К., 2002 р.).

У методиці літератури є й інші погляди на її початки. Так, зокрема Т.Ф. і Ф.Ф. Бугайки ("Методика викладання української літератури в середній школі", 1952 р.), В.Я.Неділько ("Методика викладання української літератури в середній школі", 1978 р.), Б.І.Степанишин ("Викладання української літератури в школі", 1995 р.), Є.А.Пасічник ("Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах", 2000 р.) початок розвитку методики літератури рахують від середини XIX ст., збіднюючи тим самим історію методики та її досягнення.

У той же час російські навчальні посібники з історії і теорії методики літератури, зокрема, таких авторів, як Я.А.Роткович, З.Я.Рез, О.Богданова і В.Г.Маранцман [2] та ін., початок розвитку методики російської літератури, як і історики російської педагогіки, без усяких застережень відносять до часів Київської Русі.

На нашу думку, розвиток методики української літератури, а тому й підручникотворення відбувався за такими періодами:

1. Предтечі методики літератури (XI-XVIII ст.).

2. Становлення і розвиток літератури як окремого шкільного і вузівського предмету та його методики викладання у Галичині і Наддніпрянщині у XIX — поч. XX ст.
3. Методика літератури у добу Центральної Ради (1917-1920 рр.).
4. Література в школах УРСР у 1920-1980-х рр.
5. Викладання літератури в роки німецької окупації (1941-1943 рр.).
6. Розвиток методики літератури в українському зарубіжжі у XX ст.
7. Шкільний курс літератури у незалежній Україні у 90-х рр. XX ст. та на початку XXI ст.

Розглядаючи перший етап зародження методики літератури і підручникотворення, предметом нашої уваги ми обираємо так звані предтечі методики літератури — навчальні предмети, які об'єднуються під загальною назвою "словесність" та їхні навчальні книжки з цих предметів.

Слід сказати, що вагомі здобутки методики словесності протягом кількох століть (XI-XVIII ст.) мали значний вплив на розвиток теорії і практики вивчення української літератури у XIX-му і в наступних століттях. Ці досягнення теорії і практики викладання словесності лягли в основу побудови структури і змісту шкільного курсу літератури, зокрема принципів добору матеріалу для вивчення, формування методики аналізу окремих жанрів та теоретичних понять, розвитку в учнів зв'язного усного та писемного мовлення, системи творчих робіт тощо. Окремі з цих словесних наук, як, наприклад, риторика, викладаються в деяких середніх і вищих навчальних закладах і сьогодні.

Давній період викладання словесності в Україні як інтегрованої філологічної науки бере свій відлік із окремих статей "Ізборників Святослава", "Букварів" Федорова (1574 і 1578 рр.), "Азбуки" Л.Зизанія (1596 р.), "Букваря язика словенського..." (1652, 1671 рр.), "Букваря" Й.Клеменса на Закарпатті (1699 р.) та з інших навчальних книжок для філологічної освіти шкіл нижчого і підвищеного ступенів.

Для школи підвищеного типу у навчальних закладах України використовувалися граматики для вивчення старослов'янської, латинської і рідної мов. Серед слов'яно-українських граматик, що збереглися до нашого часу, найбільш відомі — "Адельфотес" Еласонського і спудеїв (1591 р.), граматики Л.Зизанія (1596 р.) і М.Смотрицького (1629 р.) та ін.

У навчальних закладах використовувалися грецькі граматики Іоанна Дамаскіна, К.Ласкарсіса (Кирило Лукаріс — грек, запрошений Костянтином Острозьким до Острозької школи), М.Крузія та ін. Граматичний матеріал у цих книжках подавався послідовно, у методичній інтерпретації.

Перші школи в Київській Русі застосовували у навчанні рукописні книжки — збірники, умовно названі пізніше "Ізборниками Святослава", укладені у 1073 і 1076 рр. [3] книжником Іоанном (Грішним) на основі збірників, виготовлених для болгарського царя Симеона.

Ім'я болгарського царя було змінено у назві збірників на близьке за звучанням ім'я Святослава, київського князя.

Про особливості навчання у школах Давньої Русі та місце в ньому словесності видатний дослідник української старовини, історик М.Грушевський писав: "Вінцем освіти й образования було присвоєння і опанування правил риторичного, поетичного стилю і віршування, якого доходили на взірцях грецьких, мабуть, і вправах також грецьких" [4, 31].

Вчений, високо поцінуючи універсальний характер змісту "Ізборників...", дав їм жанрове визначення як "підручної енциклопедії", перекладеної з невеликими змінами з грецького оригіналу X ст. Первинний зміст "Ізборників...", на думку М.Грушевського, був обумовлений працею болгарської і моравської місії і роботою болгарських письменників і книжників царя Симеона та його наступників.

В "Ізборниках..." сформульовано державну концепцію виховання у феодальному суспільстві, а в його основу покладено принципи християнської моралі, зокрема ідея соціального примирення за допомогою виховання [5,29].

В "Ізборнику" 1073 р. особливе значення для методики словесності має праця "Об образех" Георгія Хуровського (Хіровоск або Хоробоск, який був учителем-граматиком у Костянтинопольській вищій школі, автором праць із поетики і стилістики, IX ст.). Це була одна з перших на Русі теоретичних праць, застосовуваних у навчанні у галузі теорії літератури. Вона дає пояснення про тропи й фігури: метафору, метонімію, синекдоху, іронію, повтори, замовчування та ін. Наприклад:

инословие — алегорія;
превод — метафора;
лихоречье — гіпербола...

В "Ізборнику" 1076 р. уміщено статтю методичного характеру "Слово некоего калугера о чьти книг" — одне з найдавніших повчань про користь читання книг, як треба читати літературні твори... (коли читаєш книгу, говориться тут, не дуже спіши переходити до другої глави, не з'ясувавши для себе, що сказано в попередній, тричі повернись до першої глави. А зрозумівши істину, керуйся нею).

Слід додати, що у давні часи існувало кілька спеціальних хрестоматій для навчання: "Златоструй", "Златоуст", "Маргарит" та ін.

Подальші суспільно-політичні події у Давній Русі були позначені трагічними наслідками для всієї руської людності, її культури і освіти: розвиток школи загальмувала монгольсько-татарська навала. Однак цей розвиток не було припинено. Про незнищенність і безперервність культурного розвитку українців переконливо сказав у своїй славетній праці "Історія України-Руси" М.Грушевський: "В нашій науковій літературі, — писав він, — вияснилось все докладніше, що татарське лихоліття не перервало українського життя в його цілому, не погнало його на Московщину, як уявляли собі великоросійські дослідники. Київська доба продовжувалася в галицько-волинській, і в самій Київщині її традиції тримались досить міцно та віджили зараз із тим, як став відживати Київ" [4, 52].

Мала ж кількість знайдених пам'яток, виявлених дослідниками після монгольської навали, на думку М.Грушевського, свідчить не стільки про зубожіння суспільства,

скільки про несприятливі політичні обставини для збереження цінних пам'яток.

У своїй фундаментальній праці М.Грушевський зумів прослідкувати основні впливи зарубіжжя у період середньовіччя і в пізніші епохи на розвиток стану української культури й освіти. До цих чинників він відносив впливи греків через болгарські переклади наукових і публіцистичних праць, вчень східної і західної християнських церков, чеського релігійно-національного та німецького реформаційного рухів, італійські культурні фактори, які діяли через торговельні зносини з Україною. Зрозуміло, що ці впливи стосувались і розвитку української підручкової справи.

М.Грушевський вказував на прихильність українського суспільства до ідей західного відродження, реформації. Зокрема, впливи обох церков вчений розрізняв через захоплення однією з них (східною церквою) містикою, сформованою під впливами платонізму і неоплатонізму, та іншою (західною церквою), наснаженою спадщиною еллінського мислителя Аристотеля з його раціоналізмом.

Українська православна церква, на думку М.Грушевського, шукала компромісу між цими різними поглядами на життя — містичним і раціональним. "Східна Церква, — стверджував вчений, — пішла на вироблювання компромісу християнства містичного (теїстичного) з християнством практичним: з його ідеологією персонального Бога, різко відмежованого від світу і людських індивідів, з мораллю добродіяння і замилюванням до обряду (позитивного культу)" [там само, 23]. Звичайно, таке різноманіття ідейних впливів на становлення української культури відбивалося на її освіті, суспільній і державній стратегії навчання і виховання. Відзначав М.Грушевський в освіті і потяг до "посполитої мови" у книжках та в усному мовленні освічених людей. Всі ці чинники, безперечно, відбивалися і на підручникотворенні, зокрема на методиці словесності, яка була складовою частиною тодішньої освіти. Разом із тим слід пам'ятати, що реформаційний курс у житті українського суспільства і в письменстві "зів'яв і опав, — стверджував М.Грушевський, — не встигши нітрохи розгорнутись" [6, 90].

Основну тенденцію, яка стала пануючою в українському культурному житті, М.Грушевський вбачав не в академічних спробах князя Острозького і вченого З.Копистинського, а в демократичних поглядах на суспільне життя "козацьких наскоків смотрицьких і вишенських, підхоплених "неученими попами" київськими і понесених серед козацької маси, рішили справу — так, як у новім відродженні ХІХ ст. "гайдамацька" революційна-дерзновенна поезія "п'яної Шевченкової музи" [там само, 60].

Ця складна ситуація в українському суспільно-культурному житті та різниця існуючих релігійних та філософських поглядів, власне, і формували специфічний український світогляд, який так чи інакше відображався в освітній справі.

Сучасні дослідники старого європейського суспільства вказують на таку морально-етичну рису громадсько-політичних ідей і течій епохи Відродження і пізніших часів, як гуманізм, що утверджував у філософії, літературі й мистецтві право людини на земне щастя, на особисте самовираження, на вільний від релігійних обмежень розвиток наук,

на право вільної особистості з ліберально-індивідуалістичними і вільнодумними висновками для науки, моралі, суспільно-політичної теорії, часом з антицерковними тенденціями за умови висунення на перший план простоти первісного християнства [7, 6].

Зрозуміло, що ці суспільно-політичні ідеї мали пряме відображення і в європейській освіті, зокрема українській, яка розвивалася під візантійським і західноєвропейським впливами. Українські гуманісти високо цінували людський розум, вірили в його силу і можливості. Тому-то, на думку вчених-гуманістів, освічена людина повинна була знати філософію, володіти універсальними знаннями, грати на музичних інструментах, вміти красиво говорити, а разом із тим уміти їздити верхи на коні, знати давніх письменників і ці знання застосовувати у практичному житті.

Український освітній і церковний діяч, педагог і письменник XVII ст. Софроній Почаєвський залишив у своїх працях таке образне визначення системи шкільних навчальних предметів свого часу: "Граматика "учить слів і мови", риторика "учить слів і вимови", діалектика "учить розумного в річах пізнання", арифметика "учить лічби", музика "вчить співу", геометрія "учить землю розміряти", астрономія "вчить рухів небесних". До цих "семи коренів умілості" часом додавався і восьмий — теологія, "корінь і верх всіх наук і вмін" [там само, 159].

Одним із об'єктів гуманізації освіти були навчальні книжки, що використовувались у нижчому і підвищеному типах шкіл.

Історія розвитку словесності залишила нам такі жанри навчальних книг, як буквар, азбуковник, граматика, поетика, риторика тощо. Часто підручниками для дітей і дорослих були церковні книги священного писання "Часослов", "Псалтир", "Учительні Євангелії" та ін. Видатний білоруський друкар Ф.Скорина рекомендував: "... граматику учити за Псалтирем, логіку (діалектику) — за книгами Іова або святого апостола Павла, риторику — за книгами Соломона, арифметику, геометрію, астрономію, музику — знову таки за книгами "святого письма" [8,108-109].

Очевидно, Скорина прагнув знайти у межах реальних можливостей шлях одержання світських знань із церковної літератури.

Слід сказати, що у нижчій українській школі, так званій "дяківці", протягом віків використовувались церковні книги, зокрема, "Псалтир", "Часословець" та ін. Пригадаймо, що Т.Шевченко у шкільні роки вчився саме за цими "підручниками". Крім того, учні вивчали церковні наспіви. У своїй праці "Історія української літератури" М.Возняк наводить такі слова з народної пісні про мету навчання у старій українській школі [9, 23]:

Я у письмі по коліна брожу:
знаю я, що то за книга
торколой (Ірмолой), знаю, що псалгира,
і всіх книг много я знаю,
на котрих так часто, хіба в рок читаю...

У XVI-XVII ст. в Україні існувало п'ять типів шкіл, які, хоч і були різні за своїм

ідеологічним спрямуванням, але мали і деякі спільні організаційні форми і методи навчання: братські школи і школи в полках; школи при монастирях і церквах; школи при протестантських общинах-кальвіністів, лютеран, аріян; католицькі школи орденів єзуїтів і піаріїв; національні школи інших народів, що жили на українських землях: єврейські, вірменські, грецькі та ін.

У ці часи з'явилися і перші українські національні школи підвищеного типу, які сприяли національному духовному піднесенню, збереженню рідної мови та православ'я. "Особливістю цих шкіл було творче поєднання східнослов'янської освітньої традиції (вивчення грецької та старослов'янської мови, а через неї — прилучення до наукових та культурних надбань Західної і Східної Європи) [10, 36].

З посиленням потреб українського суспільства в освіті у XV-XVII ст. і виникненням братських шкіл підручникотворення розвивається в нових умовах книгодрукування. Відомо, що одним із перших друкарів в Україні був І.Федоров, який став і укладачем навчальних книжок, зокрема, славнозвісних "Букварів" (1574 і 1578 pp.) [11], складених за тогочасними вимогами.

Середньовічна книжність не знала чіткої різниці між навчальною і науковою літературою. Так звані букварі були насправді зведенням правил граматики старослов'янської (давньоруської), грецької і латинської мов, у яких із XVI ст. яскраво починає проглядатися тенденція до вживання народної (української) мови. Інакше кажучи, буквар являв собою загальноосвітній нормативний збірник філологічного і релігійно-догматичного змісту. Педагогічну цінність букварів І.Федорова становить те, що в них, крім вивчення букв, подаються основи грамоти, орфографія, а також за матеріалами службових церковних книг тексти виховного змісту. Останні адресуються не тільки дітям, але й дорослим, батькам. Букварі Федорова були вершиною методично-педагогічних досягнень XVI ст. у галузі вивчення письма. Деякі їхні складові елементи і сьогодні становлять основу сучасного букваря і читанки.

Про методичну спрямованість букварів свідчить те, що вони мають теоретично-граматичне спрямування: поділ матеріалів на певні частини-блоки, подаються алфавіт, граматичні положення, молитви для читання, звертання до дітей і батьків. Ці принципи впроваджуються у методиці побудови навчальних книжок протягом століть.

У "Букварях" простежуються методичні знахідки розвиваючого характеру. Так, наприклад, для розвитку моторної і зорової пам'яті алфавіт подається від "а" до "іжиці", далі букви йдуть від "іжиці" до "а" у зворотному порядку.

Є й інші розвиваючі моменти, пов'язані з засвоєнням граматики. І.Федоров використовував для навчання читанню не тільки двобуквенні склади, але й трибуквенні, що на той час було прогресивним явищем. Зокрема, наголоси у словах, застосовані в "Азбуці", і досі використовуються в українській і російських мовах.

Помітна у цій навчальній книжці й адаптація навчального матеріалу. Правила для вивчення мали вибірковий характер: І.Федоров не прагнув детально викладати всі 8 частин мови. Він виокремив найголовніші з них — тобто граматичні поняття, що необхідні для початкового навчання грамоті.

Цікавими видаються прийоми навчання дітей цифрам, які пропонувалося вивчати поетапно. Перехід від граматики до читального матеріалу теж мав методично продуманий підхід. Наприклад, на закріплення матеріалу подається акровірш, який дозволяє повторити азбуку.

Підбір матеріалу для читання (тексти зі Святого письма) спрямований на виховання християнської доброчинності.

В науці існує певна суперечка щодо визначення жанру підручника І.Федорова. Цю книжку називають "першим друкованим східнослов'янським підручником" [12], "греко-руською хрестоматією" [там само], а також читанкою [13].

Сам І.Федоров друге видання "Букваря" 1578 р. назвав азбукою ("Аз буки") для першого дитячого навчання.

Враховуючи навчальний характер букварів І.Федорова, ми відносимо їх до особливого жанрового поєднання у підручнику азбуки і читанки.

Як уже було зазначено, у школах підвищеного типу для навчання використовувались граматики. У сучасному розумінні граматика — шкільна й наукова — розділ мовознавства, який вивчає граматичну будову мови, тобто закономірності формотворення слів і структуру словосполучень та речень, абстрагуючись від їхнього матеріального або лексичного значення. Термін "граматика" вживається і як назва граматичної будови мови. Граматика складається з м о р ф о л о г і ї, що вивчає форми слів, та с и н т а к с и с у, що вивчає правила поєднання слів у словосполучення і речення [14, 73].

Зрозуміло, що при єдності принципів теоретичних основ у шкільній і науковій граматиках виявляються відмінності в підході до обсягу матеріалу й поясненні явищ, фактів і закономірностей мови.

Однією з перших вітчизняних граматик була книжка "львівських спудеїв" — "Адельфотес", що перекладається як "братство". Вона має ознаки підручника, який автори-студенти разом із керівником, вчителем-греком Арсенієм, еласонським архієпископом, назвали "Граматикою доброглаголивого еллинослов'янського язика". Видано цю пам'ятку української писемності було у львівській друкарні 1591 р. [15]. Вчений-дослідник української старовини В.Микитась назвав цю навчальну книжку "першим помітним підручником, який ознайомлював учнів як із закономірностями грецької і давньоукраїнської мов (орфографією, синтаксисом, етимологією), так і з просодією, тобто віршознавством, яке ставало обов'язковим у шкільній освіті" [16, 54].

У цій граматиці даються правила грецької мови і робляться спроби сформулювати правила слов'яноцерковної мови, яка мала сильний місцевий львівський колорит. За основу навчальної книжки львівським укладачам слугували грецькі граматики К.Ласкаріса, Ф. Мелантхона, латинська — М.Крузія. Граматика Лаврентія Зизанія ("Граматіка словенска", 1596 р.) — найвідоміший підручник XVI-XVII ст. зі старослов'янської мови. Дослідник історії освіти в Україні і Білорусії М.Ботвинник виокремив такі особливості методики побудови підручника Л.Зизанія:

— матеріал книжки розташований за дидактичним принципом наочності з метою

впливу на зорову і моторну пам'ять учня: тут багато граматичних таблиць, схем;

— у підручнику реалізується дидактичний принцип наступності, що веде учня у навчанні від простого до складного: матеріал викладається в системі та послідовно, від відомого до невідомого, змушує думати над тим чи іншим положенням, правилом, приходити до правильних висновків [17, 192].

Братські школи користувалися граматиною Лаврентія Зизанія не одне століття. На її засадах вирости граматики М.Смотрицького (1619 р.). Її знали в Польщі, Болгарії, Чехії, Сербії та в багатьох інших країнах.

Слід додати, що граматика Л.Зизанія мала вплив і на освіту в Росії. Але, за твердженнями російського й українського письменника XIX ст. Д.Мордовця (Мордовцева), вона мала обмежене користування як складова частина російських "Азбуковників", тобто застосовувалася у спрощеному адаптованому вигляді [18, 67]. У той же час в українських навчальних закладах вона використовувалась повністю.

Безсумнівний, але недосліджений вплив на становлення українського підручникотворення мали ідеї видатного чеського педагога Я.А.Коменського (1592-1670 рр.). Його праці виходили десятки разів у країнах Західної Європи, а деякі з них — кілька разів у Росії і в Україні.

У своїй видатній "Великій дидактиці" педагог розробив наукову гуманістичну концепцію підручників і посібників (хрестоматій), замість старих середньовічних втілюючи ці ідеї в підручниках "Видимий світ у малюнках", "Відкриті двері до мов" та в інших. Зокрема, підручник із латинської мови "Відкриті двері до мов" мав ту особливість, що мова вивчалася на основі пізнання елементів реального світу. Тут було вжито 8 тисяч латинських слів, на яких було складено тисячу відносно простих речень, згрупованих у сто невеликих оповідань про найважливіші явища оточуючого світу. Цей підручник перекладено на 12 європейських мов й, крім того, на арабську, перську, турецьку і монгольську мови [19, 498].

Новизну теоретичних основ Я.А.Коменського можна звести до кількох важливих положень, які видатний педагог реалізував у власному підручникотворенні і практичній педагогічній діяльності [20]:

— матеріал для навчання адаптується з урахуванням психології та обдарованості дітей певного віку і подається у драматизованій формі;

— слово і предмет, який воно позначає, вивчаються разом;

— до тексту підручників вводяться ілюстрації як практична реалізація принципу наочності у навчанні;

— для навчання створюються не тільки підручники, але й хрестоматії;

— підручники укладаються для кожного класу з урахуванням особливостей дитячого сприймання;

— використання підручників відбувається за певною методикою (принципи відбору книжок, методика читання, техніка виписок тощо) ;

— друкування навчальних книжок ведеться за певними вимогами, які передбачають поділ матеріалу на розділи, стовпці, параграфи з певним простором як

на берегах, так і між окремими рядками;

- зміст підручників будується на принципах наступності і концентризму;
- провідним стає "природний метод навчання", заснований на самостійній, творчій, пізнавальній діяльності дитини;
- у підручниках вживається рідна мова школярів (у підручнику з латинської мови);
- у підручниках подається не лише граматичний лад мови, але, що найголовніше, засвоюються знання про природу і людину;
- учителі забезпечуються посібниками для керівництва навчання дітей і правильним використанням дитячих підручників.

Такого рівня вимог українські навчальні книжки не могли досягти навіть у ХІХ ст. в Галичині, де існували українські школи і українська педагогічна думка досягла певного розвитку. Причиною цього, звичайно, була слабка розвиненість підручникотворення в умовах колоніальної залежності українського народу. Разом із тим гуманістичні ідеї видатного педагога і його практичні здобутки у багатьох галузях педагогіки, дидактики і підручникотворення стимулювали і стимулюють професійну діяльність українського вчительства і науковців-методистів протягом кількох століть.

Пізніше складовою частиною підручників із літератури стали елементи риторики як навчального предмету ХVІ-ХVІІ ст. Ця наука чи не найбільше передала своїх методів і прийомів методиці літератури, адже викладачі риторики ставили своїм завданням навчити учнів писати твори, в яких потрібно було вміти використовувати цитати з давніх грецьких і римських авторів, наводити приклади із давньої історії, обґрунтовувати свої докази, вміти зв'язано і переконливо висловлюватися тощо.

Д.Мордовець, досліджуючи значення риторики у житті суспільств східнослов'янських народів, стверджував, що ця наука посідала надзвичайно важливе місце в освіті ХVІІ-ХVІІІ ст. Теорія і практичний досвід цієї науки були необхідними у будь-якому письмовому творі, в статтях, посланнях, у бесідах, творах. Її вивчали всі видатні люди епохи [18, 58].

У братських школах і в Києво-Могилянській академії науку красномовства — риторику — спочатку вивчали за латинськими підручниками періоду античності. Як і в західних школах, в Києво-Могилянській академії, наприклад, після курсу граматики передбачалося вивчення поетики (навчання складати вірші), а потім риторики. Далі учні повинні були студіювати літературні зразки. Крім світової ораторської класики, учнів ознайомлювали й з представниками вітчизняної ораторської творчості — як давньоруськими, так і староукраїнськими.

Згодом наука красномовства вивчалася за власними вітчизняними підручниками, в яких риторика і поетика вміщувалися поруч.

Ефективно застосовували мистецтво риторики такі видатні діячі української церкви, культури і політики, як Феодосій Печерський, Митрополит Іларіон, вчений Кирило Туровський та багато інших. З ХVІ ст. відомими в Україні стали послання І.Вишенського — вершинні досягнення українського полемічного мистецтва.

Найдавнішим відомим підручником, складеним українським автором, за яким

читалася риторика в Києво-Могилянській академії, був курс професора Йосифа Кононовича-Горбацького, прочитаний ним у 1635 р. Написано його латинською мовою за зразком твору римського філософа, письменника й оратора I ст. до н.е. Марка Тулія Ціцерона "Поділи ораторські" [21, 65]. У 50-х рр. XVII ст. з'явився підручник І.Гаятовського гомілетики — частини риторики, яка стосувалася методики створення проповідей для церкви — "Наука, або спосіб складання казання". Звичайно, ці досягнення певним чином впливали на шкільну методику викладання словесності, формували різноманітні підходи до навчальної книжки, способів її використання.

Слід додати, що особливістю навчання в середньовіччі та й у пізніші часи, до кінця XIX ст., була відсутність уваги до пізнавальних рефлексій учнів і студентів у процесі навчання, що було обумовлено рядом об'єктивних чинників: нерозвиненістю педагогіки та окремих методик тощо. Матеріал у букварях та граматиках, як правило, викладався за логікою самої науки, яка в них була представлена. Сама ж граматика мала вигляд наукової дисципліни у певній педагогічній інтерпретації.

Сотні років функціонування освіти на цьому етапі не залишили нам більш-менш детальних документів методично-рекомендаційного характеру, крім хіба що інструкцій до шкільного порядку (наприклад, статuti Львівської та Луцької братських шкіл тощо).

Методика навчання як наука у попередні епохи не була розвинена у сучасному розумінні слова. У цитованій вище праці Д.Мордовця відзначається, що неможливо пояснити методи і засоби навчання, "прийняті нашими давніми педагогами", бо їх "не в змозі почерпнути з наших Азбуковників, та й з інших історичних пам'яток Давньої Русі..." [18, 26].

Разом із тим окремі спроби створення методичних рекомендацій для навчання вже зароджувалися, спрямовуючи увагу педагогів на учнівські рефлексії, на свідоме врахування психолого-педагогічних можливостей тих, хто навчається. До таких спроб, зокрема, належали "рекомендації" І.Вишенського щодо методики читання книжок. Ймовірно, що цей процес врахування учнівських рефлексій завжди існував, але у середні віки і пізніше — у XVI-XVIII ст., у нерозвиненому вигляді — в усних рекомендаціях, які передавалися від вчителя до вчителя, від вчителя до учнів.

Елементи методики читання ми знаходимо у "Книжці" Вишенського. Це полемічні виступи, об'єднані автором для читань вголос на братських зібраннях. За змістом це своєрідні послання з Афону глибоко переконаного у правоті своїх релігійних поглядів автора, який прагне донести своїм землякам переваги православної віри та традиції східноєвропейської освіти. На початку книжки у вступі "Про те, як потрібно читати це писання" і в розділі "Для того, хто читатиме це писання на самоті" І.Вишенський повчає письменних людей майстерності читання для неписьменних, які сприйматимуть його слово на слух:

"Перш за все хай буде читач вправний у читанні, звиклий і швидкий на око, щоб не повторював і не заїкався на одному місці двічі чи тричі, але хай ступає в міру, рівно словом по шляху написаних висловів; там, де кома, трохи зупиняється, а на крапках, минувши дві-три чи скільки може вмістити крапок, особливо там, де закінчується

вислів думки, хай дасть духові відпочити, відпочиває й робить зупинку — а це для того, щоб і простим, безкнижним слухачам було зрозуміло й дохідливо подано смисл прочитаного. Друге, соборно скликавши братію православних до школи вранці, після нічного сну, доки ще поголос мирський не внесе у бадьору й здорову думку сум'яття й турботності і не пригнітить земним промислом і доки ще череву не начинене їстівним погноєм — тоді хай читається. Третє, не утяжувати слуху кволих довгим читанням, але всмак тридцять чи більше листків прочитати та й кінчати; і, закладку заклавши, просити на другий ранок слухачів на такий самий бенкет і духовну честь, і так ранок за ранком проходити, допоки не здійсниться бенкет книжного читання; треба вмоти зібрання, щоб, почавши, закінчили слухання здорових і тверезих думок, а що візьмуть із того, гадаю, через випробування пізнають, коли добре вислухають" [22, 20-21].

Більш детально І.Вишенський зупиняється на рекомендаціях для тих простих людей, що читатимуть його послання на самоті, тобто для самих себе. Автор застерігає читачів, виходячи із своїх ідейних позицій збереження східного християнського обряду, візантійського способу мислення (філософії), власне, давніх українських традицій, від "хитростей сплетено мовних складів еллінської науки" — латинської освіти. У протилежному випадку, стверджує полеміст, якщо читач захоплюватиметься "латинською наукою", він вічного життя не досягне.

У своєму патріотичному запалі, непереборному бажанні врятувати свій народ від асиміляції — латинізації й ополячення, Вишенський заперечує (і це потрібно йому вибачити) латинь, схоластику і західні науки.

Думки видатного патріота-полеміста здавна привертали увагу вітчизняних вчених. У працях І.Франка [23], П.Житецького [24] його публіцистична діяльність високо оцінена, а досвід навчання дорослих людей читати активно застосовувався у шкільній практиці вчителями Х.Алчевською й У.Кравченко [1, 25].

Складовою частиною підручників літератури, починаючи з 2-ї пол. XIX ст., стала поетика — навчальна дисципліна XVI-XVIII ст., яка включала в себе науку про художню літературу, розглядала теорію поезії (композицію, образність мови, ритміку, римування тощо) та систему художніх принципів того чи іншого літературного напрямку або окремого письменника.

У Києво-Могилянській академії курс поетики складався з двох частин — загальної і прикладної (практичної). В основі цього предмету були праці Аристотеля ("Поетика"), Горація ("Послання до Пізонів"), а також поетики Юлія Цезаря Скалігера, Якова Понтана та ін. У навчанні використовувались і поетики українських авторів.

Загальна поетика тлумачила матеріал і природу поезії, розповідала, що таке наслідування, вигадка, віршова мова тощо. Прикладна поетика присвячувалася видам поетичних творів, тут же пропонувались їхні зразки, правила складання.

Учні здобували знання про стиль, періоди, тропи й фігури, ритміко-інтонаційні особливості періоду, а також про епічну, драматичну, сатиричну, буколічну, елегійну, ліричну, епіграмічну, курйозну й фігурну поезію.

У друкованому вигляді до нас дійшла лише вітчизняна поетика Ф.Прокоповича "De

arte poetica libri...", що видана була 1786 р. латинською мовою у навчальних цілях.

Цікавим здобутком української поетики у 2-й пол. XVIII ст. була рукописна праця Г.Сковороди "Рассуждение о поэзии и руководство к искусству оной для Переяславской семинарии", написана філософом і педагогом під час його викладацької діяльності. Але цей рукопис був втрачений, а зміст його спробував реконструювати О.Мазуркевич за спогадами учня Г.Сковороди — М.І.Ковалинського, що були уміщені, як стверджує О.Мазуркевич, у кн. "Собрание сочинений Г.С.Сковороды" за ред. В.Бонч-Бруевича (СПБ, 1912) [1].

Починаючи з середини XIX ст., у шкільний курс літератури і в курс для вищих навчальних закладів, де вивчалася українська філологія, було введено матеріал з теорії літератури, яка значною мірою продовжила і поглиблювала здобутки поетики, але вже на матеріалах вітчизняної національної української літератури.

У XX ст., з розвитком в Україні теорії, історії літератури, а також науки методики літератури і з активним розгортанням процесу підручникотворення, почали видаватись для середніх і вищих навчальних закладів окремі посібники з теорії літератури. Так, для середньої школи були видані у 1-й пол. XX ст. в радянській Україні праці Д.Загула "Теорія поезії" (1921 р.), С.Гаєвського, "Поетика"(1923 р.), у 2-й пол. XX ст. — посібники О.М.Бандури "Теорія літератури" (1969 р.) і "Вивчення елементів теорії літератури в 4-7 класах (1981 р.), довідник із теорії літератури В.М.Лесина і О.С.Пулинця "Словник літературознавчих термінів" (1971 р.).

У західній діаспорі для українських шкіл і вищих навчальних закладів було видано посібник Д.Нитченка "Елементи теорії літератури і стилістики" (1975, 1979). Окремі теоретичні поняття та методика їхнього вивчення розглядаються у праці Л.Кисілевської "Українська література у вищих класах шкіл українознавства..."(1983 р.), деякі теоретичні поняття трактуються у "Хрестоматії з української літератури XX ст." (1978 р.), укладеної Є.Федоренком та П.Малярем.

Вища українська школа послуговується з теорії літератури як окремого предмета працями О.Пулинця "Короткий нарис розвитку естетичних вчень та теоретико-літературної думки" (1968.р.), "Теорія літератури" (1975 р.), А.Ткаченка "Мистецтво слова. Вступ до літературознавства" (1998 р.) та ін. Широкого використання заслужив "Літературознавчий словник-довідник. Nota bene" (1997 р.) Р.Гром'яка, Ю.Коваліва та ін.

Отже, в XI-XVIII ст. активно розвивались методи вивчення словесності — інтегрованої філологічної науки, збагачуючи навчальний процес і розвиваючи учнів та студентів. Разом із тим слід пам'ятати, що під час навчання приклади брались в основному з латинських джерел. Тести вітчизняних письменників для розборів не використовувались. Інколи за приклади правила польськомовні зразки. Тільки з XVIII ст. почав вивчатись український силабічний вірш (поетика Гедеона Сломинського). Додамо: тоді ще не існувало поняття національна література, рідна література.

Таким чином, здобутки науки словесності у минулі століття є предтечами методики української літератури, яка починає розвиватись всебічно з 2-ї пол. XIX ст. у нових

суспільно-політичних умовах українського життя. Методика поетики увійшла органічною частиною у шкільний і вузівський курси української літератури та підручники і посібники.